

Sandstensbrottet i Trånghalla

RAÄ-nr Bankeryd 95:1

Trånghallasandsten, som har brutits i Trånghalla tillhör Visingsögruppen. Sandstenen avlagrades före kambriumperioden och bedöms vara mer än 900 miljoner år gammal.

Troligen bröts sten i stenbrottet redan på 1200 - 1300-talet. Hittills har inte några säkra källor kunnat visa på stenbrytning så tidigt, men Jönköping fick sina stadsprivilegier 1284, Franciskanernas kloster finns dokumenterat från 1283 och Trånghalla gård från före 1389, vilket gör det fullt möjligt att sten brutits i Trånghalla för byggnation vid någon av dessa platser. I en ej säker källa står att "Ett stenbrott i Trånghalla finns omnämnt 1390, och dess sandsten användes då rimligen till fundament till byggnader för det i övrigt i tegel uppförda i Jönköpings franciskanerkloster, efter reformationen 1536 ombyggt till befästningsanläggningen Jönköpings slott. Efter att ha bränts ned byggdes slottet åter upp från 1593, och då användes huggen sandsten från Omberg och Trånghalla för hörn och muröppningar, bland annat för den på 2010-talet utgrävda sydöstra bastionen Carolus."

I Bankeryds kyrka finns en dopfont tillverkad av sandsten från Trånghalla. Just för denna typ av produkter och för fasadutsmyckning var stenen lämplig.

Från 1640-talet bröts sandsten för Göta hovrätts byggnad i Jönköping och för Kristine kyrka. Stenen fraktades med rodde pråmar från stenbrottet till hamnbassängen vid kanalen i Jönköping.

I första utgåvan av "Meddelanden från Norra Smålands Fornminnes Förening", 1907 har hämtats följande texter om vem och hur stenen bröts och transporterades.

1639, under Kristinas förmyndarregering: För att kunna ta såväl landsbygdens som städernas tillstånd i närmare beaktande beslöt nämligen regeringen att upplösa centralregeringen i Stockholm, fördela sig och besöka olika trakter av landet. Under denna eriksgata sammanträffade en fulltalig regering i Jönköping 6 maj 1639, och där blev ett slags riksdag

för Götaland hållen. Där infann sig alla Götalands landshövdingar, ombud för de flesta städer, utskickade från domkapitel, samtliga lagläsare och även allmoge.

Under regeringens vistelse i Jönköping uppgjordes kontrakt med stenhuggare vid slottet, att de skulle åtaga sig arbetet för hovrättshuset. Man kom överens om lönen för arbetet. Man förbinder sig att på kronans bekostnad låta bortföra den jord som ligger uppå bergen, varur stenen skall tagas. Kronan förbinder sig också att på sin bekostnad bortföra vattnet uti graven, där stenarna upptagas. Och slutligen förbinder sig kronan "när stenarne till fyllest väl huggne, slipade och förfärdigade äre, dem med sin egen bekostnad att låta framköra".

Kontraktet är daterat den 29 maj 1639 och följande stenhuggare har undertecknat detsamma med sina namn och bomärken.

Ingemar Larsson, Giostaf Jönson, Larss Arfuedsson, Larss Jönsson, Oloff Christophersson, Peder Erichsson, Håkan Larsson och Jönss Larsson.

I sammanhang härmed anbefalles den 4 juni 1639 slottshauptmannen i Jönköping att låta bortskaffa jorden från berget, där stenhuggarna skall taga sten till befästningen och hovrättshuset. Det var sandsten, som hämtades från ett stenbrott i Trånghalla.

Kostnaderna för byggandet av bl a hovrätten redovisas i samma bok. Kostnaderna för stenhuggarna beskrivs på följande sätt.

Under 1643 har "tio stenhuggare på åtskilliga tider bekommit för all den huggna sten, tvänne portar och vapen till den tredje våningen" 1234 dr 8 öre. Av dagsverken det året gjordes 366 ½ av murmästare, 818 av hantlangare, 86 ½ av fångar, 157 av timmermän. Dessutom utbetalades forlön för 431 lass huggen sten från "stenberget". Stenbrottet var beläget vid Trånghalla utmed Vättern och stenen roddes på pråmar till byggnadsplatsen. Allmänna priset på ett dagsverke tycktes ha varit 8 öre smt (silvermynt); ty till 8 öre värderades en fånges dagsverk, med 8 öre betalades hantlangare och likaledes stenroddare.

De goda tillfällena till att kontant förtjäna något begagnades flitigt av stadsborna. Intressant är att iakttaga, att i längderna över hantlangare och stenroddare ofta förekom såväl manliga som kvinnliga tjänstehjon, vilka sålunda fick arbeta för sina husbönder. Bland stenroddarna nämns t.ex. Anders Bjönssons dräng, Per Broddsons piga, Jöns murmästares piga osv.

I Jönköpings stads historia 1919 finns nedanstående text.

En sågkvarn byggdes vid Dunkehallar. Den förslog ej och 1654 gafs af K. M:t sågkvarnen vid Klerebo i Bankeryds socken tills vidare åt kyrkobygget. Då slottets limugn ej kunde af staden utverkas, beslöt man uppbygga en egen till kalkbränning. Sten hämtades från Trånghalla och Omberg och fraktades till största delen sjöledes, från Trånghalla med pråmar, från Omberg med skutor. En sjöbrygga byggdes 1659 nedanför kyrkplan vid Storesjön (Vättern!). Med Norrköpings Peder öfverenskom magistraten ttd, 1646, att han skulle föra båtlags kalksten från Omberg till kyrkans behof. För hvarv båtlag om 80 skeppund skulle han erhålla 30 dlr kmt, eller för hvarv skeppund kalksten hit fördes 12 öre kmt. Det beslöts 8/1 1648, att »sedlar» skulle utskrifvas till Ljungarum och Järstorp, att stor sten och kalksten skulle inköras, hvarför betalning erhöles af kyrkans uppbördsmän.

Landshöfdingen lofvade 1654 magistraten att söka förhjälpa staden till erhållande af ett kompani soldater att afrödja jord och vatten, som vore »kommet uppå stenbruket vid Trånghalla». Denna begäran blef af K. M:t afslagen. Med mäster Hindrich byggmästare öfverenskoms 3/1 1655, att stenhuggarna på 14 dagars tid skulle förresa till Trånghalla och bryta sten. Vid rättens sammanträde ett par veckor därefter var mäster Hindrich tillkallad, och man rådgjorde, huru arbetet skulle kunna pådrifvas. Rätten frågade om det var godt stenbruk, där de nu voro vid »knektehällan». Mäster Hindrich svarade, att där var sten fullt till hela bygget, ehuru den icke var så stor, att där kunde huggas alntals. Till den 31 juli ville han ställa in murmästarne och då i Jesu namn låta gå fort med arbetet. Då farhågor uttalats angående grundvalen, försäkrade nu mäster Hindrich sig vilja fullkomligt cavera därför, att den skulle vara fast och ståndaktig.

Vid rådhusrätten dömdes 20/s 1662 tio personer, som vid vaktjänstgöringen under tjugondagsmarknaden öfverskridit sin befogenhet och tagit varor från folk, af nåd och barmhertighet att undslippa med att på sin bekostnad ifrån stenbruket vid Trånghalla förskaffa tjänlig sten till pelare i den nya kyrkan, nämligen 1 person två pråmar, 4 personer tillsammans fem pråmar och 5 personer tillsammans två pråmar.

Referens: Jönköpings stads historia 1919, sid 126-127.

Stenbrottet kallades tydligen för Knektehällan i folkmun, alltså var knektarna från Jönköpings slott på olika sätt delaktiga i stenbrytningen eller förberedelserna inför brytningen.

Kronan hade rätt att bryta sandsten, även om stenbrottet låg på Trånghalla gårds ägor. Någon gång i nyare tid, säg 1800-talet, fick gården rätten till stenen.

I AS Sunesons bok "By och bygd med folk och få", skriven under 1920-40-talet, skriver han; "Det medeltida brottet var uttömt på grund av stordrift under Annerstedt dä tid. I stenbrottet hade man huggit sten för Jönköping redan under 1600 – 1700-talen, ja in i vår tid. Det sista som höggs fraktades på båt till Stockholm till fasadklädsel. Nu är bryggan borta, kvarnstenen likaså och endast litet skärv i sjön vittnar om att här varit ett stenbrott.

Sonen, Emil Annerstedt, köpte gården år 1900 tillsammans med en byggmästare från Stockholm, L Petersson och blev hälftenägare på så sätt. 1906 köpte Emil hela hemmanet, så när som på den första avsöndringen från gården. Det var Uddeberg, som innefattade Stenbrottet och udden strax söder därom, på vilken också ett timrat bostadshus för stenarbetare var uppfört. Enlig vissa uppgifter kom huset från Visingsö, över isen, 1903. Köpare var byggmästaren L Petersson, den förre delägaren av gården.

I skifteshandlingarna från 19 januari 1906 står bl.a. "...enligt karta med å lägenheten befintliga byggnader, brygga och övriga därtill befintliga inventarier", och i en annan paragraf "... rätt att erhålla och begagna nödiga vägar över hemmanets ägor i och för förbindelse med ångbåtsbryggan vid Vättern, emot att å sagde vägar för stenbrottets räkning .... tillsläppa 50 tunnor gråmakadam årligen, ... rätt anordna en lastbrygga vid vägövergången över järnbanan".

Det fanns alltså en brygga 1906. Den var avsedd i första hand för utlastning av den brutna stenen men eftersom den kallas "Ångbåtsbryggan" användes den förmodligen även för

persontrafik en tid då en sådan förekom från Jönköping och till Hjo. Byggmästare Pettersson hade nog tänkt sig att stenbrytningen var en bra affär, men redan 1907 gick företaget i konkurs. Stenen var slutförbrukad. Men när AS Suneson skriver om Stenbrottet ca 1930 fanns endast rester av bryggan kvar.

Det fanns dock en stenkista ca 20 m ut i Vättern, som varit ett fundament för bryggan. Vid en storm 1995 och med mänsklig hjälp raserades stenkistan. Troligen för att förbättra infart av båt men också till en liten vågbrytare. Både Olle Jernbom och Göran Evertsson kommer ihåg stenkistan. De berättar att om man stod på den nådde vattnet ungefär till bröst höjd. Två stockar från stenkistan kom till ytan i samband med att den raserades. En av dessa finns kvar på stranden medan den andra togs om hand av Göran Evertsson. 2021 fick Hembygdsföreningen ta emot denna stock. Den förvaras i vagnslidret på Hembygdsgården i Bankeryd.

Det fanns skäl att tro att stockarna var från 1600-talet. Men för att få det bekräftat sågades en skiva av stocken bort och sändes till Lunds universitet för åldersbestämning. Man kan där genom att jämföra årsringarna med ett referensmaterial, s.k. dendrokronologi, bestämma stockens ålder. I november 2021 fick vi ett svar som säger att stockarna var av gran, avverkade i närområdet någon gång mellan 1613 och 1627. Troligen i början av perioden.

Sedan 1940-talet har Trånghallaborna här sin båtplats. På grund av Vätterns vreda vågor måste båtarna alltid tas upp på land på en slip med vinsch efter en båttur. För att hitta hit får man utgå från Uddebergsvägen och gå nedför den branta Stenbrottsbacken och sedan följa en stig alldeles vid branten mot sjön ner till båtplatsen.

Bild 1 och 2: Denna stock har förvarats av Göran Evertsson inomhus sedan 1995, nu finns den vid Bankeryds Hembygdsgård.

Bild 3: Denna stock har funnits på plats utomhus sedan 1995. Bilden tagen 2021.

Ref:

Norra Smålands Fornminnesförening, 1907. Lektor Fritiof Hall om Franciskanerklostret i Jönköping och Rolf Björkman om Göta Hofrätts hus.

Jönköpings stads historia 1919, Rolf Björkman

AS Suneson: By och bygd med folk och få, 1929 – 40.

Samtal med Nils Lundqvist, Bankeryds Hembygdsförening

Rapport nr 2021:95, Lunds Universitet, dendrokronologisk analys, Hans Lindersson